

**QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI JERGILIKLI ATQARIWSHI  
HÁKIMIYAT UYIMLARI ISKERLIGIN SHÓLKEMLESTIRIW-HUQIQIY  
TIYKARLARIN JETILISTIRIW**

*Amaniyazova Dilafruz*

*Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti,  
«Milliy ideya, ruwxıylıq tiykarları hám huqıq tálimi»  
kafedrası stajyor-oqıtıwshısı*

**Annotatsiya.** Maqalada búgingi kúnde mámleketimizde jergilikli atqarıwshı hákimiyat uyımları iskerliginiń huqıqıy tiykarları úyrenip shıǵılǵan sonday-aq, jergilikli atqarıwshı hákimiyat uyımları iskerligin jetilistiriw boyınsha alıp barılıp atırǵan reformalar analiz qılınǵan. Atap aytqanda, jergilikli wákillikli hám jergilikli atqarıwshı hákimiyat uyımları wákilliklerin ajratıw, olardıń huqıqıy statusın jetilistiriw boyınsha pikir hám usınıslar berilgen.

**Tayanış sózler.** Jergilikli hákimiyat, jergilikli wákillikli uyımlar, hákimlik institutı, Xalıq deputatları Keńesi, qadaǵalaw funkciyası.

1993-jıl 9-aprelde qabıl etilgen Qaraqalpaqstan Respublikası Konstituciyasında jergilikli mámleketlik hákimiyat tiykarları belgilendi.

Konstituciyanıń XXI babında rayon hám qalalarda hákimler bassılıǵındaǵı Xalıq deputatları Keńesi jergilikli hákimiyat wákillik uyımları retinde mámleket hám puqaralardıń máplerine, jergilikli hákimiyat uyımları wákilligine tiyisli máselelerge, sonıń menen birge, lawazımlı shaxslardıń wákilligi, esabatı, tayınlanıwı hám juwapkershiligine tiyisli máselelerdi sheshiwin belgileytuǵın normalar sáwlelendirilgen [1]. Jergilikli mámleketlik hákimiyatı menen baylanıslı qatnasıqlardı tártipke salıwshı Nızamshılıq hújjetiniń zárúrligi sebepli Qaraqalpaqstan Respublikasınıń 1998-jıl 29-yanvar daǵı "Jergilikli mámleketlik hákimiyat haqqında» ǵı Nızamı qabıllandı [2].

Usı nızamda wákilliklik hákimiyat, hákimler wákilliklerin keńeytiw hám túsindiriw, olarǵa júkletilgen wazıypalardı orınlaw ushın juwapkershilikti asırıw názerde tutılǵan. Hákim institutınıń jaratılıwına nızam ústinligi, nızam shıǵarıwshı hám atqarıwshı húkimetlerdiń maqul túsetuǵın teń salmaqılıq qatnasına tiykarlanǵan, kúshli atqarıwshı tárepinen islep shıǵılǵan nızam ústinligine ótiw sharayatında jámiyet mıtájligi sebep boldı.

Solay etip, Ózbekstan Respublikası ǵárezsizlik jıllarında da bul princip ámelde bolǵan: "Kúshli atqarıwshı hákimiyatsız hátte eń demokratiyalıq jol menen qabıl etilgen qararlar da qáwip astında qalıwı múmkin". Bul principke muwapıq respublikada hákim lawazımı shólkemlestirildi.

Social-ekonomikaliq reformalar sharayatında eski hám jańa strukturalar ortasında qarama-qarsılıq bolǵanda, ózgerislerdi ámelge asırıwǵa tayın hám ılayıq bolǵan jaqsı maman basqarıw apparatı kerek. Jańa tariyxıy platformada ózin aqlamaǵan atqarıwshı organlar –atqarıwshı komitetler ornına hákimler institutı dúzildi.

Hákimler hákimiyatlar bóliniwi nátiyjesinde mámleketlik uyımlar retinde payda bolǵan hám atqarıwshı komitetiń birden-bir basshıları esaplanadı. Óz wákilliklerin jeke basqarıw principi tiykarında ámelge asırıw tek ǵana wákilliklerdiń sheńberin emes, al olardıń jeke juwapkershiligin de ańlatadı.

1992-jıl 4-yanvar kúni Ózbekstan Respublikası Oliy Kengashi tárepinen "Ózbekstan Respublikasınıń jergilikli hákimiyat uyımların qayta shólkemlestiriw haqqında"ǵı nızam qabıllandı [3]. Ol ekonomikanıń bazar munasábetlerine ótiw sharayatında, birinshi náwbette, atqarıwshı hákimiyattı bekkemlewdi támiyinledi. Sol maqsette wálayat, rayon hám qalalarda arttırılǵan tájiriybeden paydalanıp, jergilikli wákillik hám atqarıwshı hákimiyatlarına basshılıq etip, hákimler lawazımı shólkemlestirildi.

M.A.Axmedshaevanıń atap ótiwinshe, "mámleketimizde rawajlanǵan jergilikli hákimiyat uyımları sisteması milliy mámleketshiligimiz dástúrlerinede, ásirese, ǵárezsizlik jıllarında nátiyjeli dizim retinde kóringen hákim institutıda qalıplese" [4, 31].

Qaraqalpaqstanda 1992-jıl aprel ayında Joqarı Keńestiń náwbetten tısqarı segizinshi sessiyasında "Rayon hám qalalar hákimleri lawazımın shólkemlestiriw haqqında"ǵı Nızamı qabıllandı. Sessiyada tiyisli organlarǵa rayon hám qalalar hákimleri haqqındaǵı Qaǵıydanı islep shıǵıw hám tastıyıqlaw hám de onı keyingi sessiyada kórip shıǵıw ushın usınıs beriw tapsırıldı. Buǵan muwapıq, Qaraqalpaqstan Joqarı Keńesi Prezidiumı 1992-jıl 4-mayda "Rayon, qala hákimlikleri hám olardıń wákillik uyımları - xalıq deputatları Keńesleri menen óz-ara munasábetleri tiykarları haqqında"ǵı waqtınshalıq qaǵıydanı tastıyıqladı.

Hákimlerdiń shólkemlestiriliwi hám iskerliginde toplanǵan tájiriybesin ulıwmalastırıw tiykarında 1992-jıl 8-dekabrde qabıl etilgen Ózbekstan Respublikası Konstituciyasına, 1993-jıl 9-aprelde qabıl etilgen Qaraqalpaqstan Respublikası Konstituciyasına jergilikli mámleket hákimiyat uyımlarına tiyisli bólimler kirgiziw imkaniyatın berdi.

Aqıbetinde, juwmaqlawshı basqısh Ózbekstan Respublikasınıń "Jergilikli mámleketlik hákimiyatı haqqında"ǵı Nızamınıń 1993 jıl sentyabrinde qabıl etilgeni bolıp, sonday nızam 1993-jıl 24-dekabrde on ekinshi shaqırıq Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarı Sovetiniń on tórtinshi sessiyası tárepinen qabıl etilgen (1998-jıl 29-yanvarda jańa redakciyada qabıl etilgen) [5].

Hákim lawazımı shólkemlestiriliwi atqarıwshı hákimiyattı bekkemlew sharası retinde kórilgen. Lekin, basqa tárepten, ol wákilliklerdi ajratıw nátiyjesi bolıp tabıladı.

Hákim wákillik hám atqarıwshı hákimiyattı basqarsa-da, bul - hákim xalıq deputatları jergilikli Keńesinen joqarı turadı degeni emes.

Keńesler hákimlerge boysınmaydı hám, kerisinshe, hákimler olarǵa esabat berediler.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń "Jergilikli mámleketlik hákimiyat haqqında"ǵı Nızamınıń 1-statyasına kóre, rayon yamasa qala hákimi rayon hám qalanıń eń joqarı lawazımlı shaxs esaplanadı hám bir waqıttıń ózinde tiyisli aymaqtaǵı wákillik hám atqarıwshı hákimiyat uyımlarına basshılıq etedi. Qala hám rayon hákimleri tiyisli xalıq deputatlar Keńesine hám Joqarǵı Keńes baslıǵına esapdar [6]. Xalıq deputatları Keńesi menen birgelikte hákimler rayon hám qala ushın ulıwma bolǵan sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıw wazıypalarınıń orınlarda orınlanıwın támiyinleydi.

Qala yamasa rayon hákimi Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesi baslıǵınıń usınısına kóre Joqarǵı Keńes baslıǵı tárepinen tayınlanadı hám lawazımınan azat etiledi hám de xalıq deputatları tiyisli Keńesi tárepinen tastıyqlanadı. Qala hám rayonlar hákimleri, qaǵıyda sıpatında, xalıq deputatları tiyisli Keńes deputatları arasınan tayınlanadı.

Usınıń menen birge hákimlerdi belgilew hám lawazımınan azat etiw tártibi máselesinde nızamshılıq hám ámeliyat talapları ortasında sáykes kelmeytuǵın halatlar bar. A.T.Xusanov aytıp ótkenindey, Ózbekstan Respublikasında wálayatlar (Tashkent qala) hákimleri Ózbekstan Respublikası Prezidenti tárepinen tayınlanadı hám lawazımınan azat etiledi hám de tiyisli Keńesler tárepinen tastıyqlanadı. Hákimlerdi belgilew hám lawazımınan azat etiw Prezident pármanı menen ámelge asırıladı. Joqarıda belgilengen nızam qaǵıydalarınıń shın mániste támiyinleniwinen kelip shıǵatuǵın bolsaq, párman jergilikli xalıq deputatlar Keńesi tárepinen tastıyqlanıwı kerek. Ámelde kóbinese hákimler jergilikli xalıq deputatlar Keńesler jıynalıslarında tayınlanadı hám lawazımınan azat etiledi, keyninen Prezident pármanı shıǵarıladı. Biraq bul tártip nızamǵa tuwrı kelmeydi [7, 78].

Tap sonday ámeliyat respublikamızda da qalıplesken. Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi baslıǵınıń rayon, qala hákimlerin lawazımǵa tayınlaw, lawazımınan azat etiw haqqındaǵı Qararı tiyisli Xalıq deputatları Keńesler tárepinen tastıyqlanadı, yaǵnıy respublika basshısınıń qararı jergilikli Keńesti tastıyqlawdı talap etedi. Nızam hám qalıplesken ámeliyat ortasındaǵı bul ayırmashılıqtı saplastırıw kerek.

Hákimshilik-basqarıw xızmetkerleri quramın jetilistiriw hám olarǵa xızmet kórsetiw ǵárezetlerin kemeytiw maqsetinde Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 1996-jıl 26-noyabrdegi "Rayon boysınıwındaǵı qalalar hákimiyatı hákimshilik uyımları strukturasını jetilistiriw haqqında" ǵı pármanı járiyalandı. Bul párman Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesiniń hám wálayatlar hákimleriniń rayon boysınıwındaǵı qalalar hákimlerin biykarlaw hám olardıń wazıypaların tiyisli rayonlar hákimiyatlarına ótkeriw haqqındaǵı usınısın qabılladı.

Sonın menen birge rayon boysınıwındaǵı qalalarǵa iye bolǵan rayonlardın húkimetler shtat kestesinde qalanın birinshi orınbasarı - hákim lawazımı qosımsha retinde kirgizildi. Pármanda tiykarınan Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 102-statyasında belgilengen jergilikli atqarıwshı hákimiyatı dizimi ózgerdirildi.

Bul statyanıń 4-bántinde "Rayon boysınıwındaǵı qalalar hákimleri rayon hákimi tárepinen tayınlanadı hám lawazımınan azat etiledi hám de xalıq deputatları rayon Keńesi tárepinen tastıyıqlanadı [8]. Sonday qaǵıyda Qaraqalpaqstan Respublikası Konstituciyasınıń 93-statyası 2-bántinde de názerde tutilǵan [9]. Joqarıda belgilengen qayta shólkemlestiriwdiń maqsetke muwapıqlıǵın bahalawǵa háreket etpesten, taǵı bir konstituciyalıq tárepine itibar beriw zárúr dep esaplaymız. Ózbekstan Konstituciyasınıń 78-statyası 4-bántine kóre, Ózbekstan Respublikası atqarıwshı hákimiyat uyımları diziminiń belgileniwi Oliy Májilis palatalarınıń wákilliklerine kiredi. Bunnan tısqarı, Qaraqalpaqstan Konstituciyası 70-statyasınıń 11-bántinde respublika hám jergilikli mámleketlik hákimiyat uyımları diziminiń engiziliwi Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesiniń wákilligine tiyisli ekenligi belgilengen [10].

Joqarıda belgilengen nızamlarda jergilikli mámleketlik hákimiyat uyımlarınıń wákillikleri mámleket hákimiyatı (wálayat, rayon, qala) dárejelerin esapqa almaǵan halda belgilenedi. Bunı túrli dárejedeǵı xalıq deputatları jergilikli Keńeslerine tiyisli ilgeri ámeldeǵı nızamlardan ajratıp turatuǵın bul nızam hújjetleriniń zárúrli kemshiligi retinde kóriw múmkin.

Sonday etip, bul jerde hákimiyatlardı tek ǵana hákimiyattıń túrli tarmaqları ortasında, yaǵnıy "gorizontal boyınsha", hám "vertikal boyınsha" ajratıw mashqalası haqqında aytıw múmkin.

Hákimler orınlarda jekebashılıq tiykarında atqarıwshı hákimiyatı basqaradı. Olar wákillik hákimiyatına da bashılıq etedi.

Hákimler qala hám rayonlardaǵı eń joqarı lawazımlı shaxslar.

Olardıń wákillik múddeti bes jıl. Hákimniń birinshi orınbasarları sanı respublika Ministrler Keńesi tárepinen belgilenedi. Olar, qaǵıyda retinde, tiyisli jergilikli Keńes deputatları arasınan tayınlanadı.

Hákimdiń birinshi orınbasarı hám orınbasarları Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi, Ministrler Keńesi baslıǵı menen kelisken halda hákim tárepinen tayınlanadı hám lawazımınan azat etiledi, keyninen hákimniń qararı tiyisli xalıq deputatları Keńesi sessiyasında tastıyıqlanadı [11]. Olardıń hár biri ózine júklengen wazıypalarǵa muwapıq belgili bir sheńberdeǵı máseleler ushın juwapker bolıp tabıladı. Nókis qalası hákimi qurılıs, transport, baylanıs, turaq-jay kommunal xojalıǵı boyınsha juwapker birinshi orınbasarǵa iye. Birinshi orınbasardan tısqarı hákimniń taǵı tórt orınbasarı bar. Wazıypalar olar arasında tómendegishe bólistiriledi: hákimniń social isler boyınsha orınbasarı, hákimniń sanaat, sawda hám xojalıq xızmet boyınsha

orinbasarı, hákimniń orinbasarı qadaǵalaw inspekciyası basshısı, hákimniń orinbasarı-ulıwma ekonomikalıq máseleler boyınsha juwapker bolǵan ekonomika hám statistika bólimi basshısı [12].

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 1997-jıl 30-sentyabrdegi 459-sanlı hám Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesiniń 1997-jıl 31-oktyabrdegi 248/11-sanlı "Qala hám wálayat hákimiyat apparatınıń dúzilisin jetilistiriw haqqında"ǵı qararına muwapıq rayon hákiminiń eki birinshi orinbasarı názerde tutılǵan: rayon hákiminiń birinshi orinbasarınan biri qala hákimi, ekinshisi bolsa awıl hám suw xojalıǵı máseleleri boyınsha juwapker bolıp tabıladı.

Mısalı, Xojeli, Qońırat, Beruniy, Tórtkul, Shımbay rayonları hákimleri eki birinshi orinbasar hám bes orinbasarǵa iye.

Eger hákim bolmasa yamasa óz wazıypasın atqarmaǵan yamasa atqara almaǵan bolsa, hákimniń wákilliklerin onıń atınan birinshi orinbasarınan biri yamasa orinbasarınan biri atqaradı ("Jergilikli mámleket hákimiyatı haqqında" ǵı nızamınıń 20-statyası ) [13].

Hákimlerdiń wákillikleri Qaraqalpaqstan Respublikasınıń "Jergilikli mámleketlik hákimiyat haqqında"ǵı Nızamınıń 24-statyasında belgilengen. Bular, birinshi nábette, oǵan tán bolǵan hám sessiyaga boysınıwdı talap etpeytuǵın wákillikler bolıp tabıladı. Mısalı, olarǵa hákimiyat quramlıq bólimleri basshıların belgilew hám lawazımnan azat etiw, eger olar Qaraqalpaqstan Respublikası Konstituciyası hám nızam hújjetlerine qarsı bolsa, tómengi turıwshı hákimler qararların biykar qılıw, atqarıwshı hákimiyat uyımlarınıń quramlıq bólimleri jumısın baqlaw hám basqalar kiredi.

Ádebiyatlarda hákimlerdiń wákilliklerin olardıń wazıypaları (maqsetleri)na qaray klassifikaciyanadı:

- ✓ wákillikli uyımlar jumısın shólkemlestiriw menen baylanıslı wákillikler;
- ✓ nızamdı qorǵaw, huqıqtı qorǵaw hám jinayatshılıqqa qarsı gúres penen baylanıslı wákillikler;
- ✓ óz orinbasarların, hákimiyattıń quramlıq bólimleri basshıların belgilew, olardıń iqtıyarındaǵı mámleketlik uyımlar, kárxanalar, mákemeler, shólkemler iskerligin baqlaw menen baylanıslı wákillikler;
- ✓ byudjetti tayarlaw jáne onıń orınlanıwı menen baylanıslı wákilliklerdi bólistiriw.

Birinshi topar wákilliklerine sessiyalardı shaqırıw, sessiyaga máseleler tayarlaw hám sessiyaga basshılıq qılıw boyınsha hákimniń wákillikleri kiredi.

Hákim xalıq deputatları Keńesine tiyisli aymaqlıq byudjet joybarın, onı social hám ekonomikalıq rawajlandırıw dástúrin usınıs etedi. Bul wákillikler rayon hám qalalar xalqınıń párawanlıǵına tásir kórsetetuǵın onıń ekonomikalıq -siyasiy iskerligine tiyisli bolıp tabıladı. Bul zárúrli wákilliklerdi orınlaw hákimlerden tekǵana



úlken juwapkeshilikti emes, al ekonomikalıq jáne social-materiallıq máseleler boyınsha jetkilikli tájiriyebe, ámeliy máselelerdi tereń biliw, joqarı dárejedegi kompetentlikti talap etedi.

Hákimge kadrlar máselelerin sheshiw huqıqı berildi. Solay etip, ol xalıq deputatları Keńesine óz orınbasarları hám atqarıwshı hákimiyat quramlıq bólimleri basshıların belgilew hám lawazımınan azat etiw haqqındaǵı qararlardı tastıyıqlaw ushın usınıs etedi, tikkeley hákimiyat apparatınıń bólimleri basshıların tayınlaydı hám lawazımınan azat etedi.

Qala (rayon) hákimi nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte keńes xalıq deputatları hám hákim hújjetlerine ámel etpegenligi ushın lawazımlı shaxslardı intizamıy juwapkeshilikke tartıw boyınsha usınıslar kirgiziw huqıqına iye.

Qadaǵalaw funkciyaları jergilikli Keńeske, olarǵa basshılıq etiwshi hákimge tiyisli bolıp tabıladı. Solay etip, hákimler bólim hám basqarmalarda nızam hám mámleket intizamı talaplarına ámel qılıw, hákimiyat bólim hám basqarmalardı tańlaw, jaylastırıw, basqarıw keńseleri iskerligin baqlaw, keńseler hám keńselerde nızam hám mámleket intizamı talaplarına ámel qılıw, bólim hám basqarmalarda nızam hám mámleket intizamı talaplarına ámel qılıw, nızamshılıqta belgilengen tártip hám usıllarǵa ámel qılıw, basqarıw sıyaqlı islerdi ámelge asıradı.

#### **Paydalanılǵan ádebiyatlar:**

1. Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси.-Нукус: Қорақалпоғистон, 2014.  
<https://lex.uz/docs/4951135>
2. Қорақалпоғистон Республикасининг 1998 йил 29 январдаги “Жойлардаги давлат ҳокимияти тўғрисида”ги қонуни, 15 моддага қаранг //Lex.uz|pdfs|4359286
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 й., 3-сон, 146-модда
4. Ахмедшаева М.А. Давлат ҳокимияти тизимида ижро ҳокимияти.- Ю.ф.д.илмий даражасини олиш учун...дисс.автореферати.-Тошкент, 2010, 31 б.
5. lex.uz|pdfs|4359286
6. Lex.uz|pdfs|4359286
7. Хусанов О.Т. Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. - Т.: Шарк, 1996.–78 б.
8. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси// <https://lex.uz/docs/4032775>
9. <https://lex.uz/docs/495367>
10. <https://lex.uz/docs/495367>
11. Lex.uz|pdfs|4359286
12. Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 2020 йил 7 февралдаги қарори билан республика шаҳар ва туманлар ҳокимликлари ижроия қўмитасининг намунавий тузилмаси тасдиқланди.- Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг жорий архиви, 2020
13. Lex.uz|pdfs|4359286